

ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ ТА ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 91(477)

Микола КОСТРИЦЯ

**РОЛЬ КОМІСІЇ ДЛЯ ОПИСУ ГУБЕРНІЙ КИЇВСЬКОГО УЧБОВОГО
ОКРУГУ (1851–1864 рр.) У РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОГО
КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ**

У середині 40-х років XIX ст., з посиленням ролі Києва в культурному і науковому житті України (цьому у великій мірі сприяло відкриття у 1834 році університету св. Володимира), центр краєзнавства перемістився на береги Дніпра. Значним поштовхом до розгортання краєзнавчого руху на місцях послужило створення у 1845 р. Руського географічного товариства (РГТ). Створення цієї потужної науково-краєзнавчої інституції відбивало реалії часу і співпало з початковим етапом розпаду кріпосницької системи і підсиленням росту капіталістичних відносин в Російській імперії.

Прискоренню створення першої науково-краєзнавчої організації в Україні сприяли також і ті обставини, що серед членів РГТ було чимало українських вчених і краєзнавців-аматорів. У 1847 р. дійсним членом РГТ було обрано М. Максимовича, дещо згодом – М. Судієнка, М. Рігельмана, М. Іванишева, В. Дабіжу та ін.; членами-співробітниками – М. Маркевича, А. Метлинського, О. Афанасьєва-Чужбинського, М. Сементовського, Д. Журавського та ін.

З конкретними пропозиціями до Руського географічного товариства щодо організації комплексних етнографічних та природничих експедицій в Україні у кінці 40-х років звернулися вчені Київського університету св. Володимира. Ініціатива вчених Київського університету зустріла всіляку підтримку помічника попечителя округу М. В. Юзефовича, який підготував Д. Г. Бібікову доповідну записку, в якій схвально відгукнувся про діяльність її членів. Д. Г. Бібіков, у свою чергу, подав відповідне клопотання на ім'я міністра народної освіти, запросивши дозвіл на заснування при університеті св. Володимира Комісії для опису губерній Київського учбового округу.

22 грудня 1850 року було одержано “высочайший” дозвіл Миколи I на відкриття Комісії, за словами професора Київського університету М. Х. Бунге, на тих же підставах, на яких була “учреждена Комиссия для отыскания древностей и издания исторических актов”.¹ Головним завданням створеної Комісії, згідно із статутом, повинно було стати “исследование губерний Киевского учебного округа в естественном, сельскохозяйственном и промышленном отношениях и... статистическое описание оных”.²

Роль головного генератора ідей і практичної реалізації задуму – вивчення п'яти губерній в історико-географічному, статистичному, природничому, сільськогосподарському і технічному відношеннях – взяв на себе статистик і економіст Д. П. Журавський.

Дмитро Петрович Журавський (1810–1856) був високообдарованим вченим, талановитим організатором науки. Уродженець Могильовської губернії, він рано залишився без батьків і був відданий на виховання у Петербурзький кадетський корпус, після закінчення якого у 1829 р. під керівництвом М. М. Сперанського брав участь у складанні Зводу законів Російської імперії. З середини 30-х років починається його літературна й наукова діяльність. На початку 40-х років, після утворення Міністерства державного майна, Д. Журавський переходить на службу у це відомство і переїжджає в Україну. З 1845 р. і до кінця свого життя він служив чиновником особливих доручень при Київському цивільному губернаторі, а з 1851 р. – одночасно і вченим секретарем Комісії для опису губерній Київського учбового округу.³ У 1847 р. Д. П. Журавський розробив так званий “Проект

учреждения главного статистического Комитета в г. Киеве⁴ та заснування Статистичної комісії, поклавши у їх майбутню діяльність наукову програму Руського географічного товариства на нові методичні засади.

План опису губерній Д. П. Журавського складався з об'ємного запитальника (56 сторінок), який включав 55 розділів і 418 запитань. Кожне із запитань деталізувалося і супроводжувалося додатковими дрібними запитаннями. На попередньому етапі підготовки описів детальний план Д. Журавського служив своєрідним методичним порадищем. За задумом автора опис мав включати дев'ять окремих розділів, які, в залежності від особливостей території, у підсумку мали скласти *“систематически целое”*. З цією метою Д. П. Журавським було підготовлено взірцевий план опису краю.⁵

Перша частина включала вступ, в якому пропонувалося дати *“общий исторический взгляд на край”* і выяснити *“главные различия и подобия между частями описываемого края и разделение его на полосы”*, тобто в їх межах виділити мікрорайони, враховуючи *“различия и подобия”*. Основним змістом першої частини плану є опис природи. Д. Журавський ставить питання про рельєф, річки, ґрунти, клімат, рослинний і тваринний світ, корисні копалини. При цьому автор зазначає, що вивчення природи повинно проводитися обов'язково *“с целью чисто практической”*.

Друга частина плану присвячена питанням народонаселення. Тут пропонувалося охарактеризувати заселення краю і етнографічні особливості народів, що його населяють, зокрема подати відомості про чисельність населення *“по состояниям”* і по *“размещению”*, його динаміку протягом 50-ти років *“по сословиям и знаниям”*. У цій же частині передбачалося зробити огляд *“сословий населения”* (дворянство, купецтво, міщани, селяни та ін.) і відбити їх *“нравственное и экономическое состояние”*, описати домашній побут, житло, одяг, їжу, з'ясувати *“средства существования”*. При цьому слід було зазначити доходи і витрати *“в семействах богатых, средних и бедных”*. Питання вивчення населення і господарства за соціальними категоріями посідали центральне місце у плані Д. Журавського.

Третя частина присвячувалася характеристиці міст, містечок, поселень і шляхів сполучень. Тут пропонувалося дати *“обозрения”* населених пунктів, з'ясувати їх розташування, характер забудови *“в экономическом и архитектурном отношениях”*. Особливий наголос робився на характеристику міст, зокрема їх історію (*“в общих чертах”*, з'ясувати *“причины и способы заселения”*), промисловості, торгівлі, міського управління, прибутків і витрат. Закінчувалась ця частина плану питаннями про шляхи сполучення.

Четверта частина присвячувалася питанням сільського господарства і поземельної власності: розподілу землі, техніці сільського господарства, посівам і врожайам, витратам праці і розподілу продуктів, що збирались у краї (із співставленням окремих територій між собою). Всі ці питання Д. Журавський вважав за необхідне вивчати у розділі *“земледельческих классов”*, окремо виділяючи господарства поміщиків. Але центральним питанням цієї частини були *“исследования и обозрения”* стану селян, що належали поміщикам. Дослідникам пропонувалося встановити *“господские повинности”* і порівняти їх з прибутками, що отримував селянин з виділеної йому землі, а також *“действительные расходы помещичьих крестьян, рассчитывая на одно семейство зажиточное, среднее и бедное”*.

У п'ятій частині ставилися питання, що відносилися до промисловості краю. Зокрема необхідно було *“описать местность”*, де знаходились промислові підприємства, з'ясувати їх *“первоначальное учреждение”*, їх техніку, способи і місця збуту виробів і особливо висвітлити *“быт фабричных людей”* – кріпосних і найманих. Тут же ставилися питання торгівлі в цілому і в розрізі окремих товарів, дрібної промисловості промислових заробітків.

У шостій частині з'ясовувалися доходи з майна і заробітки. У сьомій – давався огляд *“предметов казенного управления”*, який включав вивчення *“податей, повинностей с расчленением по классам платящих”*. Восьма і дев'ята частини присвячувалися огляду

урядових і громадських установ та місцевих управлінь.

“План” Д. П. Журавського було схвалено і рекомендовано до друку на засіданні Комісії 6 червня 1851 р. Руське географічне товариство рекомендувало “План” Д. Журавського як взірцевий для опису всієї країни. У протоколі засідання відділення статистики РГТ від 22 листопада 1851 р. зазначалось, що *“план статистического описания Киевского учебного округа мог бы послужить программой для статистических описаний губерний вообще”*.⁶ За цим “Планом” передбачалось здійснити комплексне вивчення Центральної України і видати дев’ять тематичних томів наукових праць. Хоча “План” Д. П. Журавського було розроблено на високому для свого часу науково-методичному рівні, проте він був настільки об’ємним, що вимагав значних уточнень і деталізації. Тому на основі цього плану було складено в Комісії галузеві програми вивчення регіону.

Реалізуючи свої програми, Комісія стала систематично проводити наукові експедиції, розвідки і подорожі для збору різноманітних матеріалів в губерніях Київського учбового округу. Так, О. С. Афанасьєв-Чужбинський здійснив 1852 року наукову подорож вздовж р. Дністер⁷, А. Л. Метлинський очолив 1853 року етнографічну експедицію Чернігівською і Полтавською губерніями, М. А. Маркевич збирав цього ж року народознавчі та історичні матеріали на Київщині й Поділлі, В. Д. Добижа об’їхав 1857 року майже всі повіти Правобережної України і зібрав чимало статистичних та етнографічних відомостей.⁸ Таке галузеве вивчення губерній не тільки позитивно позначилося на підвищенні наукового рівня публікацій дійсних членів товариства, але й дозволило Комісії встановити зв’язки з краєзнавцями та їх осередками Київщини, Волині й Поділля.

Головне ядро Комісії складалося з професорів і викладів університету. *“Каждый член ученого университетского сословия, – говорилось у § 4 статута, – есть вместе с тем и действительный член Комиссии”*, як тільки він заявить у письмовій формі голові Комісії про своє бажання взяти участь у її діяльності. До складу Комісії передбачалося включати також і осіб *“из местных владельцев и вообще из людей, могущих содействовать ученым целям Комиссии”*. Останні допускалися до участі в діяльності Комісії лише з дозволу генерал-губернатора після обрання їх загальними зборами Комісії за рекомендацією двох її дійсних членів. Члени Комісії підрозділялися також, як і в РГТ, на дійсних членів, членів-співробітників, почесних членів, з видачею на ці звання відповідних дипломів.

Серед дійсних членів Комісії зустрічаємо прізвище відомих діячів науки і культури: І. С. Аксаков (син письменника С. Т. Аксакова), М. І. Арандаренко, І. В. Вернадський (батько академіка В. І. Вернадського), Міхал Грабовський, В. Д. Дабіжа, М. Д. Іванишев, К. Ф. Кесслер В. П. Павлов, О. С. Рогович, М. Й. Судієнко, С. М. Ходецький, В. В. Федоров, І. І. Фундуклей, В. Я. Шульгін, С. С. Яхненко та інші.⁹ Наприкінці 1851 року у складі Комісії налічувалось 39 дійсних членів, 60 – почесних, 16 – членів-співробітників; через десять років – відповідно 91, 69, 40.

Найбільш важливі наукові справи Комісія передбачала розв’язувати на щомісячних загальних зборах. Поточні справи вирішувалися головою і віце-головою за участю вченого секретаря Комісії, а наукова робота зосереджувалась у відділеннях, що створювалися за окремими предметами і очолювалися так званим редактором.

Таким чином, як за своїм призначення, так і за організаційними принципами, утворена установа мала характер наукового краєзнавчого товариства з тою лише різницею, що ця установа була відкрита при університеті і тому для осіб, які належали до вченої ради університету, полегшувалися умови вступу до неї.

Найбільш цінні фактологічні відомості, які дають можливість розкрити науковий діапазон краєзнавчої діяльності Комісії, зосереджені в матеріалах статистичного списку губерній, що згруповані в “Архив статистичного опису губерній Київського учбового округу”.¹⁰ Вперше для широкого загалу ці матеріали ввела у науковий обіг кандидат історичних наук В. С. Шандра.¹¹

Переважну частину цього архівного фонду становлять матеріали, що відносяться до розроблення та статистичного опрацювання ревізьких казок 8 і 9 переписів населення 1834 і 1850 рр. Це рукописні таблиці та робочі картки. До перших заносився цифровий матеріал про кількість жителів з розподілом їх на такі соціальні групи: селяни поміщицькі і державні, вільні хлібопашці, однодворці, міщани (християни і євреї), купці (християни і євреї), почесні громадяни, євреї землеробці та інші по кожному населеному пункту із зазначенням кількості селянської оброблюваної Землі, розмірів податків і зборів з розрахунку на одну душу і на десятину землі.¹²

На кожен населений пункт складалась окрема картка, де вказувалась кількість жителів за соціальними категоріями згідно з переписом 1834 р. Потім ці дані переносились у таблиці.

Окремо були підготовлені таблиці про загальну кількість жителів, без урахування колишньої польської шляхти, а також осіб, які не сплачували податків і не підлягали перепису 1834 і 1850 рр., про кількість душ і податків, недоїмок поміщицьких селян за 1830–1854 рр., про рекрутів, дворових, однодворців, громадян, кількість земель у державних селян та списки населених пунктів у розрізі повітів.

Величезна робота була проведена членами Комісії по вибірці даних для таблиць приросту і втрат населення, сімейного, вікового та шлюбного стану. Таблиці про сімейний склад складались з 84 граф, в яких подавалися відомості про сім'ї без дітей, сім'ї з 2... і до 20 і більше чоловік. Розрахунки вікового стану населення вміщувались в таблицях з 55 графами, в яких жителі поділялись на 17 категорій у п'ятирічний проміжок: до 5, від 5 до 10 і аж до 100 і більш років. Вони мали такі робочі назви: "Возрастной состав", "Исчисление душ по возрасту", "Исчисление душ по возрастному составу".¹³ Таблиці про шлюб інформують про кількість сімей, одружень, вдівців, вдів та ін.

Крім таблиць, цей цифровий матеріал зберігався і в спеціально виготовлених в друкарнях відомостях, які складались окремо на кожний населений пункт і окремо для кожної категорії населення. Відомості з постійним формуляром заповнювались від руки, повторюючи до певної міри текст табличних граф: "I. Исчисление семейств: а) по личному составу; б) по браку; II. Исчисление душ по возрасту; III. Исчисление прибыли и убыли душ". На початку відомості йшла інформація про час складання перепису і приналежність населених пунктів.

У 1853 р. Комісія розробила і видрукувала формуляри документів для збору статистичних відомостей про міста, містечка і села Київської губернії, які в кінці 1853, на початку 1854 р. були розіслані через Чигиринського єпископа Київської митрополії Аполінарія у всі парафії. Назва парафій закріплювалась від назви села, в якому знаходилась церква. Місцеві священики, заповнивши таблиці, надіслали їх протягом січня – червня 1854 р. до Києва. Майже всі заповнені форми надходили при "репортах", в яких священики стверджували, що заповнення проводилось "самыми точными ответами", "по возможности полно" і "со всевозможною точностью", вказуючи дату отримання і заповнення, що дозволяє стверджувати про вірогідність наведених даних. Відповіді давались в одному документі на всю парафію, але окремо на кожній її населений пункт, а також на ті категорії поселень, які в пропонованих формах не згадувались; наприклад, присілки.

Слід відзначити, що заповнювались форми зі знанням місцевого матеріалу, детально і сумлінно, як правило, набагато повніше, ніж вимагалось формуляром. Так, при назві сіл і містечок вказувалось також їх давні і подвійні назви, походження, кому належали раніше. Деякі з них мають досить повні історичні довідки з характеристикою ґрунтів, описом природи тощо, з посиланням на джерела. Священик с. Великої Мотовилівки Василівського повіту називає серед джерел авторитетне дослідження Едварда Руликовського "Opis powiatu Wasylkowskiego pod wzgledem historycznym, obyczajowym i statystycznym 1853 roku".¹⁴

У графі 2 уточнювалось, де саме знаходився населений пункт ("в устьє реки"), з короткою її характеристикою ("малая"), з вказівкою, де бере початок, куди впадає і т. ін.;

наводились назви боліт, доріг, джерел, ставків; у графі 10 вказувалось і про навчання “на домах”; у графі 11 відмічалось, з якого будівельного матеріалу зроблена церква; у графі 18 народився перелік привозних товарів; у графі 25 – вказувалось, які саме селяни відходять на заробітки (“пешие”), а якщо не відходять, то чим займаються і т. ін.

Разом з формами про населені пункти були розіслані і форми для збору відомостей про православне духовенство для того, щоб “поместить в своих трудах сведения о числе лиц по всем сословиям”.¹⁵

Викликають інтерес і підготовлені Комісією таблиці про площу Київської губернії з підрахунками про кількість земель, що знаходилась під будівлями, грядками, садами, полями, луками, вигонами, дорогами, лісами, болотами і під водою, переліки доріг і рік Дніпровського басейну з описом їх течій по населених пунктах, зазначенням довжини і т. і., іменні списки поміщиків з відміткою про кількість душ селян, яка їм належала, та списки священників з відомостями про їх освіту і час вступу у священство. Заслужують на увагу також “Статистический алфавит званий, ремесел, промыслов, должностей”, свого роду тезаурус, яким було слід користуватися під час роботи над описами губерній.¹⁶

Оскільки Комісія готувала статистичний опис фабричної, заводської і дрібної промисловості, то нею був організований у 1852 р. збір відомостей про заводи і фабрики Київської губернії. Склалися вони безпосередньо на підприємствах з відображенням основних показників за 1826-1852 рр. Формуляр відомостей передбачав інформацію про місце знаходження підприємства, його власника, потужність, засоби виробництва, види продукції, її вартість, місця збуту, кількість працюючих.¹⁷

Плідна наукова діяльність Комісії була схвально зустрінута в Російській імперії і привертала до себе пильну увагу керівних діячів РГТ. У 1853 р. віце-президент РГТ М. Н. Муравйов, перебуваючи у Києві, особисто ознайомився з діяльністю Комісії і запропонував її керівництву об'єднатися з товариством, щоб на основі Комісії відкрити у Києві відділ РГТ, на правах його Південно-Західного відділу.¹⁸ За його ініціативою в цьому ж році було створено спеціальний комітет для розробки засад об'єднання Комісії з Географічним товариством. При цьому передбачалося дослідження Комісії поширити за межі Київського учбового округу і поширити їх майже на всю Україну.¹⁹

Цей задум здобув підтримку у членів демократичного крила Комісії П. В. Павлова, Д. П. Журавського, А. Л. Метлинського та інших. Однак, рішучими противниками реформування Комісії виступило праве крило дійсних членів на чолі з попечителем Київського учбового округу М. В. Юзефовичем і ректором університету Р. Е. Траутфеттером.²⁰ Права опозиція спиралася на царський уряд, який негативно ставився до утворення в Україні альтернативних і автономних Петербургу наукових центрів і схилився до заснування лише невеликих, строго підвідомчих й вузькоспеціалізованих товариств і установ. Тому тодішній Міністр народної освіти О. С. Норов знайшов цей задум “по многим причинам неудобным” і мотивував відмову браком коштів.²¹ Таким чином, ідея створення в Україні Південно-Західного відділу Географічного товариства була відкладена на двадцять років.

Вагомим здобутком у діяльності Комісії став у 1852 році вихід тритомної праці Д. П. Журавського “Статистическое описание Киевской губернии” (Т. I. – 549 с.; Т. II. – 534 с.; Т. III. – 572 с.). На прикладі Київської губернії вчений здійснив практичну реалізацію своїх планів відносно краєзнавчого вивчення регіону.

Перший том включав короткий історичний нарис, опис природи, народонаселення і шляхів сполучення. Господарська оцінка природних ресурсів порівнювалась з іншими регіонами України. Детальна характеристика народонаселення включала його чисельність, рух, природній приріст, міграцію в містах губернії, його густоту (щільність). Докладно описувалися міста, містечка, села. Окремі дані, що стосувалися населення, Д. Журавський порівнював з загальноросійськими даними в цілому. Рух населення розглядався в динаміці за

48 років.

Особливо докладно автор зупиняється на “обозрених разных состояний народонаселения”, виокремлюючи дворян, купців, поміщицьких селян тощо. Характеризуючи поміщиків, автор вказує, що “в их владении более 3/4 всей площади губернии и более 2/3 всего ее населения”.²² Ретельно описується домашній побут селян за рівнем економічного достатку, їх житло, одяг, їжа. Поміщицьких селян Д. Журавський називає “главной производительной силой” губернії.²³ Автор відзначає надзвичайно низький природний приріст населення у родинах поміщицьких селян, який становив лише чверть відсотка на рік, що характеризувало вкрай низький рівень їх життя.

Серед міст найбільш повно описаний Київ, дається характеристика будівель, промислових підприємств, торгівлі та “потребления различных классов” міських жителів. Крім повітових міст і містечок, описані деякі інші поселення. В описі міст та інших населених пунктів включено також відомості історичного порядку. З'ясовано людність сільських населених пунктів в окремих частинах губернії в їх динаміці. Докладно описані шляхи сполучення. До першого тому додаються карти губернії, а також цікавий план Києва з показом змін рельєфу і забудови.

У другому томі, присвяченому сільському господарству, дається оцінка природних умов. Автором докладно розглядаються технічне оснащення, галузева структура рослинництва, врожайність (у динаміці за 10 років) різних культур, стан скотарства. З'ясовується стан сільськогосподарського виробництва за “земледельческим классам”: поширення земельної власності між поміщиками, особливості їх господарства з обрахуванням прибутків, котрі приносить кожна ревільська душа.

Третій том присвячено характеристиці промисловості і торгівлі губернії, подається докладний опис галузевої структури промисловості і окремих промислових підприємств (продукція, сировина, паливо, технічне обладнання). Особливу увагу автор приділяє цукровій промисловості, як провідній галузі промисловості Київської губернії, становищу кріпосних і найманих робітників, промисловим заробітками селян. Описується також ввіз, вивіз та вантажопотоки річкового і сухопутного транспорту за видами сільськогосподарських і промислових товарів. У зв'язку з антикріпосницькою спрямованістю дослідження, вихід видання у продаж цензурою було затримано на чотири роки. А четвертий том й взагалі не побачив світ.

За повнотою матеріалів, за методикою їх обробки та методологічною основою побудови праця Д. П. Журавського являла оригінальне краєзнавче дослідження, проклала нові шляхи в географічній та економічній науці. За цю працю Географічне товариство присудило вченому премію, зазначаючи, що “одного имени Д. П. Журавского достаточно для того, чтобы предполагать большие достоинства в труде”.²⁴

Крім Д. П. Журавського, активну участь у роботі Комісії брали О. С. Афанасьєв-Чужбинський, М. Х. Бунге, Г. П. Галаган, В. Д. Дабіжа, Д. П. Делафліз, М. А. Маркевич, М. О. Максимович, А. Л. Метлинський, Е. Руліковський, В. В. Тарновський. На особливу увагу заслуговує краєзнавча діяльність Д. П. Деляфліза.²⁵ Людина унікальної долі, лікар за професією, краєзнавець-дослідник за покликанням, він став піонером медико-географічного краєзнавства, присвятивши своє життя дослідженню матеріальної і духовної культури Київщини. Такій активній діяльності сприяла робота Деляфліза в Палаті державних маєтностей, де він з 1843 року служив старшим лікарем. Як кореспондент РГТ, регулярно виїжджаючи в службових справах до найвіддаленіших сіл губернії, він занотовував усе, що стосувалося не тільки побуту жителів, але й впливу клімату на стан здоров'я. Відомий вчений-етнограф О. М. Пипін, зокрема зазначав, що “Деляфліз повідомляв у Руське географічне товариство свої кліматичні спостереження, які отримали схвальні відгуки своєю об'ємністю й чіткістю... Намагання ж якнайповніше охотити етнографічне вивчення є прекрасним, оскільки на сьогодні в нашій літературі немає книги, яка б виконала завдання,

що його поставив Деляфліз”.²⁶

До наших днів збереглося сім рукописних альбомів Деляфліза, записник з іменами відомих йому осіб та словник української мови. Два альбоми, датовані 1843 і 1849 роками, знаходяться у Чернігівському краєзнавчому музеї, а решта – у відділі рукописів ЦНБ НАН України імені В. І. Вернадського.

Найфундаментальнішим щодо фактичного матеріалу є величезний фоліант із 1245 сторінок, датований 1854 роком, коли Д. П. Деляфліз активно включився в роботу Комісії для опису губерній Київського учбового округу. У першій частині “Медико-топографического описания государственных имуществ Киевского округа” Д. П. Деляфліз подає стисло історичну й географічну характеристику повітів, зупиняється на характеристиці рослинного й тваринного світу, широко ілюструючи описи акварельними малюнками. У наступній частині йдеться про житло, одяг та взуття, їжу і напої, заняття і звички селян, хвороби та їх побутові причини, народну медицину, наводить детальну статистику про кожне село, ілюструючи малюнками центри поселень, найхарактерніші форми будівель, а також зразки народних костюмів.

Цінність Деляфлізових матеріалів полягає насамперед у тому, що весь фактичний краєзнавчий матеріал зібраний ним власноручно і характеризується комплексністю. В описах чимало місця відведено характеристиці становища селян, автор простежує вплив соціальних чинників на рівень “заможності або зубожілості, виявив науковий підхід щодо визначення регіональних відмінностей поширення явищ”.²⁷ Однак й за тяжких життєвих умов селяни вмiли цікаво організовувати свій побут і дозвілля. Особливо вражала дослідника висока внутрішня культура простого народу, він всюди відчував, що “жителі цих країв досить гостинні, мають мирний характер, добродушні серед них дуже рідко зустрічаються злодії, не люблять розпустити, доброзичливі...”.

Підсумком діяльності Комісії став вихід у світ чотирьох випусків наукових “Трудов...”²⁸, в яких містилися різноманітні краєзнавчі матеріали, присвячені дослідженню природи, історії, населення, економіки, культури краю. Активна діяльність Комісії тривала до середини 50-х років і пов’язана насамперед з ім’ям Д. П. Журавського. Після його смерті у 1856 році, Комісія, за виключенням етнографічної секції, фактично згорнула свою діяльність. У листопаді 1860 року віце-голова Комісії вніс пропозиції про зміни в Статуті і вніс пропозицію щодо реорганізації Комісії в “Общество для вспомоществования сельскому хозяйству и промышленности” з метою сприяння розвитку економіки регіону. У лютому місяці наступного року було створено особливий Комітет для реалізації цієї пропозиції, проте до практичних заходів справа не дійшла.

18 березня 1864 року на ім’я попечителя Київського учбового округу надійшло розпорядження міністра народної освіти про закриття Комісії. Її документація і кошти перейшли до “Комісії для розбору древніх актів”, що працювала в цей час у Києві.²⁹ Прямими спадкоємцями Комісії для опису губерній Київського учбового округу стали засновані у 60–70 роках ХІХ ст. “Київське товариство природодослідників” (1869–1917), “Київське відділення Російського технічного товариства” (1871–1917), “Київське товариство сільськогосподарської промисловості” (1876–1917) та інші галузеві об’єднання науково-технічної інтелігенції. Ці товариства відзначалися у вивченні різних аспектів економіки, продуктивних сил, природи, медицини України, у створенні природничих лабораторій, музеїв, бібліотек, заохочуванні науковців та краєзнавців до природничих досліджень на Правобережній Україні.

Діяльність Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1851–1864 рр.) стала найвищим досягненням регіонального географічного краєзнавства середини ХІХ ст. в Україні. Програма краєзнавчого дослідження губернії, складена Д. П. Журавським, по праву вважається взірцем комплексного соціально-економіко-географічного дослідження регіону. План краєзнавчого опису краю, складений Д. П. Журавським, являв для свого часу видатне

досягнення української науки. Ідеї Д. П. Журавського зробили великий вплив на розвиток географічного краєзнавства в Україні у 50-х – 60-х роках і суттєво вплинули на становлення земської статистики у другій половині XIX ст., в складі якої відбувалося зародження української соціальної і економічної географії. План досліджень краю, розроблений Д. П. Журавським, характеризувався комплексністю вивчення природи, населення і господарства. При цьому природа вивчалася з можливостями її господарського використання. Вченим було закладено основи мікрорайонування досліджуваної території – виділення т. зв. “полос”. Побудова опису, як наукового, дослідження здійснювалася шляхом поєднання експедиційного (польового) і камерального методів.

Заснування і діяльність Комісії припали на період активного суспільного інтересу до накопичення знань про місцеві природо-економічні ресурси та історію. Значення Комісії полягає не лише в тому, що вона першою стала на шлях комплексного краєзнавчого вивчення значної частини України, запропонувавши нову методику для наукових розробок, а й в тому, що вона виробила цілісний системний підхід до вивчення регіону в історико-природничому і економіко-географічному аспектах. Комісії вдалося не лише об'єднати довкола себе таких діячів, як Д. П. Журавський, Г. П. Галаган, Д. П. Деляфліз, В. В. Тарновський, М. О. Рігельман, М. О. Максимович, М. А. Маркевич, О. С. Рогович, А. Л. Метлинський та багатьох інших, а й залучити до наукових спостережень учителів, священників, лікарів, аптечних працівників, поміщиків, що дозволило за короткий проміжок часу зібрати значний фактичний матеріал.

За рівнем діяльності і масштабами охоплення території, Комісію для опису губерній Київського учбового округу можна вважати першою науковою інституцією з географічного краєзнавства в Україні. Хоча Комісія проіснувала недовго, вона своїм творчим доробком зробила важливий внесок в удосконалення методики географо-краєзнавчих досліджень в Україні, заклала його наукові підвалини. Невдовзі її спадкоємцями стали Київське товариство природодослідників, (засн. 1869 р.) та Південно-Західний відділ Руського географічного товариства (засн. 1873 р.), яким судилося піднести розвиток географічного краєзнавства в Україні на новий якісний рівень.

Література:

1. ЦДДА України у м. Києві. – Архів статистичного опису губерній Київського учбового округу – Рукописний відділ ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. 884. – Спр. 79. – Арк. 2–5.
2. Там само. – Ф. 884. – Спр. 78. – Арк. 1.
3. Птуха М. В. Д. П. Журавский. Жизнь, труды, статистическая деятельность. – М., 1951; Подварков Г. А. Русский статистик-экономист Дмитрий Петрович Журавский – М., 1961.
4. Птуха М. В. Вказана праця. – С.113.
5. Тут і далі див.: План статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Полтавской, Волынской, Подольской и Черниговской. Составлен в Комиссии, высочайше утвержденной при Университете св. Владимира Дмитрием Журавским // Труды Комиссии для описания губерний Киев. учебного округа. – К., 1852. – Т. 1.
6. Вестник Императорского Русского географического общества. – СПб., 1852. – Кн. 1. – Одт. IV. – С. 39.
7. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездки в южную Россию. Очерки Днестра. – СПб., 1863. – Ч. 2. – 438 с.
8. ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 884. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 5, 7, 26; Ф. 874. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 19–20.
9. Там само. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 10–15; Спр. 60. – Арк. 4; Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9–10.
10. Архів статистичного опису губерній Київського учбового округу. – Відділ II. – №№

- 28707–30211. – Рукописний відділ ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України.
11. Шандра В. С. До вивчення діяльності Комісії для описання губерній Київського учбового округу // Архіви України. – 1990. – № 6. – С. 49–59.
 12. Шандра В. С. Вказана стаття. – С.
 13. Там само. – С.
 14. Архів статистичного опису губерній Київського учбового округу – Відділ II. – № 28812.
 15. Там само. – № 28842. – Арк. 2.
 16. Там само. – №№ 29705, 29969, 29828–29841, 29967.
 17. Там само. – №№ 29599, 29827, 29845–29847, 29968.
 18. Ученый архив Российского географического общества. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 4; ЦДА України у м. Києві. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1–45; Ф. 707. – Оп. 310. – Спр. 646. – Арк. 4–10.
 19. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 884. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 34.
 20. Там само. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 4–5.
 21. Там само. – Ф. 707. – Оп. 310. – Спр. 641. – Арк. 11; Пасько-Єфимова І. Осередок і опора // Старожитності (Київ). – 1993. – № 9–10. – С. 26.
 22. Журавский Д. П. Статистическое описание Киевской губернии. – К., 1852. – Т. I. – С. 201.
 23. Там само. – С. 232.
 24. Отчет Русского Географического общества за 1857 г. – СПб., 1858. – С. 68–69.
 25. Горленко В. Ф. Л. П. Деляфлиз как этнограф // Советская этнография. – 1965. – № 1. – С. 107–116.
 26. Скуратівський В. Невтомний дослідник Київщини // Рад. освіта. – 1983. – 21 січ.
 27. Пістун Микола, Гуцал Віктор. Зародження перших наукових географічних досліджень в Україні в середині XIX століття // Історія української географії. – 2000. – № 1. – С. 83–92.
 28. Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К., 1852. – Т. 1; К., 1853. – Т. 2; К., 1855. – Т. 3; К., 1861. – Т. 4.
 29. Пістун Микола, Гуцал Віктор. Вказана праця. – С. 88.

Summary:

Mykola Kostytsia. THE ROLE OF THE COMMITTEE FOR THE DESCRIPTION OF THE PROVINCES OF KIEV EDUCATIONAL DISTRICT (1851–1864) IN THE DEVELOPMENT OF THE GEOGRAPHICAL STUDY OF LOCAL LORE IN UKRAINE.

The contribution of the Committee of Kiev educational district in the formation of the organization forms of the Ukrainian geographical study of local lore in the middle of the 19th century is discovered.

УДК 911.375.3 (477)

Артем МОЗГОВИЙ

**ОСНОВНІ НАУКОВІ НАПРЯМИ ТА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ГЕОГРАФІЇ МІСТ (кін. XVIII-поч. XX ст.)**

Місто як складна соціально-економічна система було одним з основних об'єктів дослідження в суспільній географії від самого моменту виникнення цієї науки. Навіть задовго до того, як загальнонаукові процеси диференціації та інтеграції в інформаційно-змістовій товщі географічної науки ініціювали утворення та оформлення загальної суспільної географії та її галузей (таких як географія населення і географія поселень), місто взагалі та різноманітні аспекти його існування й функціонування були об'єктами, а часто і предметами, вивчення географічних (країнознавство та краєзнавство) та багатьох негеографічних наук та галузей людських знань (філософія, військова справа, економіка,